

**Д-р Ана Камински,
изпълнителен директор
на федералната
фондация за осмисляне
на диктатурата на ГЕСП**

Доклад на конференцията на 21 февруари 2012 в София по случай петгодишнината от създаването на българската комисия по досиетата

**Осмислянето на
комунизма в
Германия, Чехия и
Румъния**

И до днес във всички бивши комунистически държави в Европа се намират следи от диктаторското минало, били те гигантските монументални строежи, заради които напр. в Букурещ е съборена голяма част от стария град, които би трябвало да символизирали победата на социализма и най-вече са били признак на заслепението на властимащите, били стотиците хиляди бункери в Албания, заради строежа на които страната бе икономически съсипана и които и до ден днешен свидетелстват за параноята на системата на Енвер Ходжа.

Или пък сгради като Дворецът на културата във

Варшава в стил „Сталински барок“, който хвърля огромната си сянка над центъра на полската столица и преди всичко бива възприеман като символ на съветското поробване на Полша и нейното население.

Или пък строежи като Берлинската стена, които свидетелстват за държавната репресия и безсилието на властимащите, превърнала се в световен символ за безчовечността на социалистическите системи.

Тук се числят и остатъците от някогашните лагери, масови гробове, както и безбройните затвори. В това число спадат и многобройните политически, социални и икономически проблеми, които социалистическата системата е оставила след себе си. Икономиките на всички бивши соц. държави са изостанали поради централизацията на плановата икономика. Появилата се безработица в тези страни след краха на системата се дължи и до голяма степен именно на това обстоятелство, а не само на новосъздаденото частно пазарно стопанство. Другите отрицателни последици са замърсяването на околната среда. В ГДР около 30% от територията са били из-

ползвани от армията и поради това затворени за обикновените хора. Тези райони са били използвани от Червената армия в качеството ѝ на окупационна сила и на армията на ГДР, допълнително унищожена земя.

Друго отрицателно следствие е непреходността на управленския кадър. Някогашните партийни функционери сега са станали капиталисти. В много от страните не се състоя смяна на елитите.

По-малко видими са психичните травми от диктатурата. От една страна много хора си спомнят с умиление за междуличностните отношения тогава – тъй като срещу диктатурата семейството все пак представляваше убежище.

Много от заложените още при социализма проблеми се проявяват едва след краха на социалистическият строй, така че на пръв поглед на могат да бъдат схванати като причинени от него, а се вменяват на преходния период и се приписват като слабости на демократическото общество. Много от проучванията показват, че в онези страни, където реформите са се забавили, хората окачествяват демократичния обществен ред като „хаос“. Пример за това е и самият Горбачов, който след като слезе от политическата сцена беше обявен за предател на родината.

Ако разгледаме всички посткомунистически държави, то може да установим общи неща за всички тях:

- какво е било отношението към виновните и носещите отговорност?
- Бяха ли подменени „старите“ елити?
- Бяха ли виновните привлечени към отговорност или заемат днес отново важни политически и икономически позиции?
- Има ли приет начин за лустрация и наказание на виновните?
- Бяха ли отворени архивите и досиетата на компартията?
- Бяха ли реабилитирани и обезщетени жертвите?
- Какво място заемат споменът за извършените престъпления и възпоменанието на жертвите?

По решаването на всички тези въпроси се разбира до къде е стигнала борбата на обществата в отделните държави при преодоляването и осмислянето на миналото.

Нека разгледаме относно тези три големи комплекса

положението в Чехия, Германия и Румъния.

Във всичките тези три държави след войната бяха установени комунистически режими. В ГДР се установи диктатура по модел на сталинистко-съветската система. В Чехословакия, която през 1938 става първата жертва на нацистката агресия, веднага след войната се установи гражданско-демократическо правителство начело с президента Бенеш, който до 1945 е живял в изгнание в Англия. Това правителство бива свалено 1948 с комунистически преврат. Румъния от своя страна, която първоначално по силата на договора между Хитлер и Сталин губи част от своята територия по време на фашисткия режим на Антонеску, участва в нападението срещу СССР. През 1944 Антонеску е свален от власт и Румъния преминава на другата страна.

Въпреки че след преломния момент на крах на социалистическата система във всички тези страни имаше желание за наказание на виновниците, този процес протече по различен начин във всяка една от тях. През 1989 и 1990 във все още съществуващата ГДР започна процес на овладяване на досиетата от страна на народа – нещо уникално сред посткомунистическите държави. Хиляди граждани окупираха централите на тайните службите и попречиха по този начин на

Щази да унищожи множеството досиета. Преобразуванията в някогашната ГДР бяха подпомогнати до голяма степен чрез обединението на Германия и внедряването на западногерманската правна система в източните провинции. Това също бе една уникална ситуация за онзи период. Още в този период в ГДР е налице волята да се осмисли и разкрие напълно комунистическото минало на страната. Така се стига до създаването на закона за използването на досиетата на Щази през 1990 и създаването на специалната комисия по досиетата през 1991. В периода 1992-1998 се създава анкетна комисия към Германския Бундестаг за осмисляне на времето на диктатурата на ГЕСП. Тук е важно да се подчертае че държавата още в най-ранен стадий проявява своята отговорност и отношение към този процес, като подпомага основаването на съответните организации и сдружения, свързани с разкриването на досиетата. Също така още през 1990 започва наказателното преследване, което продължава и след обединението на Германия. Структурите, натоварени с тази задача трябваше да бъде политически независими и да доставят достоверна информация относно проучвания период. За тази цел Бундестага създава собствена фондация, която от 1998 провежда не само собствени инициативи, а и

годишно подsigурява около 150 проекта на други институции, сдружения и НПО.

Бих искала да дам и един пример, свързан с България. През 2011 и 2012 ние финансирахме един документален филм за смъртоносния режим на границата в България. Много граждани на ГДР смятаха, че българската граница с Югославия, Гърция и Турция не се охранява така зорко, както вътрешногерманската граница. Мнозина заплатиха тази заблуда с живота си. Филмът беше излъчен по немската телевизия и гледан от 2,5 милиона зрители. През тази година започнахме един друг проект: изложба свързана с комунистическата диктатура в България. Една институция, учредена от парламента и независима от политическите боричкания, която да се стреми към едно демократично осмисляне на миналото би била желателна във всяка една страна.

Както в Румъния, така и в Чехословакия комунистическата власт още преди рухване на режима бе вече делигитимирана сред населението: в Чехословакия това започна с потъпкването на Пражката пролет, а в Румъния с обедняването на населението още в средата на 70те години.

В Чехословакия също така още през 1989 и 1990 започна заклеяване на комунистическия режим. Назначена бе от парламентарна комисия, която да следва както събитията от ерата на Дубчек, така и насилствените погроми от 1989. В Чехия след отделянето на Словакия през 1993 бе приет следния закон в който компартията на ЧССР се обвинява за:

- унищожаването на традиционните ценности на цивилизацията
- съзнателното нарушаване на човешките права и свободи
- моралния и икономически упадък
- престъпленията на съдебната система и терора преди 1989

Комунизмът бе класифициран като престъпна идеология и отричането на комунистическите престъпления бе обявено за подсъдно.

Подобно осъждане на комунистическата диктатура напр. в Германия не е имало.

Въпреки това компартията не е била забранена нито в Чехия, нито в Германия, където се бе преименувала многократно и малко след трансформацията влезе в парламента със стабилни 30%.

И в двете страни компартията трябваше да върне натрупаното през периода имущество.

Подобно на Германия и в Чехия през 1991 бе гласуван лустрационен закон, който предвиждаше проверка на държавните служители. За разлика от Германия досиетата остават в архива на държавна сигурност. Милан Хорачек се е опасявал, че до късните 90 години привърженици на старата система са си останали по места и са имали възможност да прочистят и унищожат досиетата си до тяхното отваряне през 2000.

Докато в Германия се прибягна много бързо да създаването на различни институции за осмисляне на комунизма на различни държавни нива, с изграждането на музеи, паметни плочи пр., този процес в Чехия бе по-труден. От една страна имаш политическа съпротива, а от друга липсваше стабилна финансова подкрепа за целта.

В Румъния революцията протече кърваво. Загинаха и ранени бяха хиляди. След екзекуцията на Чаушеску нямаше смяна на елита.

Винаги се изтъква, че в Румъния за разлика от други източноевропейски страни не е имало силна съпротива по време на революцията, а по-скоро една част от стария елит се е борила с друга такава, искаща реформи. До голяма степен обаче на власт остават тези, които по време на режима са заемали високи постове. Някои от особено виновните комунистически функционери наистина бяха сменени, но не се наблюдаваше заемането на високи постове от представители на опозицията както това бе в Чехия /Вацлав Хавел/ и в Германия. Също така липсваш проверка на заетите в обществения сектор, възпрепятствана бе и проверка в особено чувствителни сфери, каквато е напр. правосъдието. Едва след приемането на закон № 187 от 7.12.1999 за проверката на личности на високи постове това стана на теория възможно. Във всеки случай тази проверка не се извърши автоматично, а по настояване за конкретни личности.

Наистина в Румъния компартията бе забранена с декрет през януари 1990

под натиска на общественото мнение, но тази забрана не бе приложена на практика, тъй като само няколко седмици по-късно при Илиеску бе отхвърлена със 117 гласа при 4 въздържали се от Фронта за национално спасение с обосновката, че

партиите може да бъдат елиминирани само на полето на политическата борба, а не чрез забрани. По същото време обаче в Румъния започна изземването на партийното имущество, като този процес протече доста по-дълго във времето и приключи през 1993.

Подход и работа с досиетата

Нашите общества са склонни да признават писмени източници с висока документална стойност. Българският вътрешен министър Цветан Цветанов каза на 21.2.2012 на международната конференция по повод на петгодишнината от създаването на комисията за досиетата в България надежда, че с помощта на тези досиета, ще се разкрие „историческата истина“. Въпросът с подхода към досиета на известни личности от периода на комунистическия режим е все още оспорван. Докато досиетата на министерства и на партии бяха предадени за отваряне след определени срокове на забрана – в Германия до 3.10.1990 в Чехия от 1991, то досиетата на тайните служби продължиха да бъдат обект на спор. Във всички страни по принцип имаш подобни спорове. Наистина навсякъде бе безспорен факт, че тайните

служби са се занимавали с шпиониране на населението, но веднага се постави въпроса относно истинното съдържание на тези досиета и информацията, придобита в тях, чрез изнудване и шпиониране. Във всички страни, където са били отворени тайните досиета, това е станало с две цели: от една страна жертвите на диктатурата е трябвало да узнаят, какво и защо им е било причинено, както и да могат да приложат доказателствата за това при предявяване на иск за обезщетение. От друга страна чрез досиетата може да се докаже кой е работил като доносител за режима. Досиетата разкриват също така подробности за начина на работа на режима. Докато в Германия още в края на 1991 бе създаден механизъм за отваряне на досиетата и всеки имаше възможност да види собственото си досие, в други страни това стана със закъснение, рискувайки съответна манипулация на съответните досиета. Така напр. в Чехия са почнали проверки на досиетата във връзка със заемане на обществени длъжности, отварянето на досиетата обаче е станало едва през 1996.

В Румъния подобен закон е приет едва през 1999. Когато съответните досиета били отворени станало ясно, че били твърде добре прочистени.

До този момент остава въпроса, как да се постъпи в случай, че някой няма досие. Или както в случая на България, означава ли фактът, че някой има картонче, но не и досие, че някой е шпионирал за системата?

Не на всякъде обаче се оценяват усилията да се хвърли светлина в мрака. Докато в Германия още в самото начало е имало готовност за това, това не е било навсякъде така. Във всички страни обаче в момента се е наложило мнението, че е имало стотици хиляди преследвани, станали жертви на режима. Трудности има само, когато трябва да се докаже, че някой е бил преследван по политически причини. В ГДР от 60-те години напр. няма политически преследвани, а всички са били обявявани за „криминални“ Така че дори и да се знае, че има стотици хиляди жертви, това не означава, че всичките са били преследвани по политически причини, за да могат да получат обезщетение.

До сега признатите и реабилитирани жертви на комунистическия режим наброяват стотици хиляди. В Чехия до 2008 са около 240 000, в Германия – 210 000. Общо около 250 000–300 000 души от които 210 000 – наказателно правно реабилитирани и около 200 000 административно-правно реабилитирани.

И двете страни още през 1990 са приети закони за реабилитация. Докато в Германия е необходимо всеки репресиран да подаде заявление и доказателства за това, че е бил репресиран, в Чехия това става автоматично без отделна проверка на всеки един. Всички неправомерни присъди в периода 1948–1990 се обезсилват. Наред с автоматичното обезсилване на присъдите всеки от репресирането получава около 1000, максимално 2000 евро за всяка година, прекарана в ареста, по принцип около 25% от средната тогава заплата. Съюзите на репресираните са успели освен това да получат надбавки, както и по-ниски цени при лечение и настаняване в санаториуми за почивка.

В Германия всички признати политзатворници получават обезщетение от 300 евро на месец, прекаран в затвора, както и при необходимост социална пенсия от 250 евро на месец. Особени трудности има при зачитането на здравословни вреди по време на ареста. Тук все още не може да се докаже директно щетите върху здравето, което е причина за допълнителни унижения на засегнатите.

Също и в Румъния има подобни правила, въпреки че тук ситуацията изглежда малко по-различно. Тук няма правна процедура за отменяне на присъдите, нито пък правно реабилитиране на

жертвите. Въпреки това те могат да получават обезщетение за всеки месец, прекаран в затвора.

В това число спадат жени и мъже изпратени в психиатрия, депортирани и пр. Те получават съответно за всеки месец в затвора приблизително 1,5 от пенсията, както и специална пенсия в рамките на 25-50 евро на месец.

В Румъния определени групи от бивши политзатворници имат правото на данъчни облекчения, безплатно медицинско обслужване.

В България се смята че е имало най-малко най-малко 200 000 политически затворници и около 30 000 убити.

Подход към извършителите

Предвид големият брой жертви би трябвало да се предположи, че към отговорност ще бъдат подведени и голям брой извършители. В много от страните се натъкнахме обаче на възмутителното обстоятелство, че почти никой не е привлечен към отговорност. Докато в Чехия и Германия е имало правни следствия по отношение на извършителите, в Румъния почти не може и да става

дума за това. В Чехия бе удължен принципът на давност, а в ГДР бе избран друг подход – извършителите, доколкото са били разкрити са могли да се осланят на съответно по-мекия закон в ГДР или във Федералната република. Така се стига до парадоксалната ситуация, че досиетата, от които може да се почерпи информация за извършителите или за извършените престъпления, не са в достатъчна степен в наличност. Днес, когато досиетата са извадени на бял свет и могат да се използват, е вече невъзможно съдебното преследване на извършителите. Така например нашата фондация поиска изработването на проект относно затворническата болница в предварителния арест на Щази. Като резултат от разследването можах да се докажат множество нарушения на Хипократовата клетва от страна на лекари и мед. сестри. За тогавашните затворници, които повдигат обвинение през 90 те години, тъй като иначе престъпленията са щели да попаднат в параграфа „давност“, е нямало нужните доказателства, така че тези лекари са продължили своята практика. Въпреки всички тези усилия в нито една от тези държави не се е стигнало до осъдителни присъди. Бербел Болай обобщава в Германия по следния начин неразбирането, проявено от много от жертвите по следния начин: „ Ние

искахме справедливост и получихме правовата държава." А номинираният за президент на Германия Йоахим Гаук се противопоставя на използваното много често от бившите жертви изречение по следния начин, изразяващо тяхното разочарование по следния начин: „И който смята, че може да измисли по-добър начин за изграждане на демокрацията и за обезщетение на жертвите чрез игнориране на правните норми в държавата, той се лъже. Вместо това трябва да се осланяме на това, че не всяка вина е криминална и може да бъде наказана от съда." Именно като се има предвид опита със своеволието и несправедливостта може да се каже, че правовата държава няма алтернатива, дори и когато решенията не отговарят на очакванията и надеждите на засегнатите.

В Германия са започнати 100 000 разследвания, от които 750 случая са стигнали до съд, от които пък само 40 са получили осъдителни присъди.

Само в много редки случаи са били обвинявани държавни глави и членове на Политбюро. И ако това е ставало, както напр. в България или във Федералната република, осъдените много рядко са изтърпявали наказанията си. Най-често те са били отлагани поради здравословни причини. Освен това в много важни области бе започната

проверка на сътрудници и служители за тяхната принадлежност към предишния репресивен апарат на държавна сигурност. Така напр. 60% от бившите прокурори на ГДР не бяха приети в новите структури на Германия. Подобен подход бе приложен и в Чехия, за разлика от Полша, в периода 1990-1992 кръгло една трета от общо 1500 съдии и над 60% от прокурорите поради близост с предишната система бяха уволнени. За всички останали и новоназначени служители важи правилото да бъдат проверявани за чисто минало.

В Германия се проявява до голяма степен разбиране от страна на обществото по отношение на тези проверки. Принципът на тези проверки е проверяването на всеки отделен случай – не всяко сътрудничество с Щази е непременно повод за съдебен процес. Освен това всяка една провинция и парламент на провинция могат да изработват собствени принципи на проверка. Така напр. в Бранденбург, провинция, която поради особените отношения в рамките на ГДР бе наречен насмешливо „малкото ГДР“, та дори и там повечето от допитаните са се изразили против работата на бивши служители на Щази в обществените структури.

Перспективи

Предвид изключително големите трудности да се преследват по правен път престъпленията на комунизма, тяхното научно и историческо осмисляне придобива толкова по-голямо значение. Така че е необходимо да се търсят наред с правните пътища и други възможности за обезщетяване на жертвите на терора.

Много от съюзите на репресираните се оплакват, че липсва съответната симпатия към техните страдания и минало и че прекалено малко се прави, за да може обществото да разбере за тях. Затова положителна роля в този смисъл играят обществените церемонии, откриване на възпоменателни плочи и паметници, посветени на жертвите на комунистическия терор.

В това отношение Германия е добре представена с мрежа от паметници, паметни плочи и музеи, посветени на този период от историята на страната.

В повечето големи градове на страната са издигнати паметници, които да напомнят за изстъпленията на комунизма.

И колкото и да е трудно осмислянето на миналото, дори и общества, които са си наложили „мълчание“ по въпроса, непрекъснато биват конфронтирани с необходимостта истината да излезе на бял свят и все по ясно става обстоятелството, че без историческата памет

за престъпленията не може да има помирение.